

Keszler Borbála

Nyelvtörténeti adatok csap, kérő

Az orvosi nyelv szavait több mint 600 év írásos emlékei alapján kutathatjuk. Testrészekről és betegségekről már a szójegyzékek és első szótáraink is tudósítanak, de találunk orvosi kifejezéseket a füveskönyvekben, a különféle kéziratok és nyomtatott orvosló- és patikakönyvekben, valamint egyéb kéziratok és nyomtatott emlékekben is. A korai leggazdagabb szóanyagot azonban az *Ars Medica* (1577), majd később Apáczai Csere János Enciklopaediája (1658) és Pápai Páriz Ferenc *Pax Corporisa* (1690) tartalmazza. A régi orvosi kifejezésekkel, illetve a köznyelvi szavak szakmai jelentésével természetesen a TESz. és az EWUng. csak ritkán foglalkozik, ezért két régi, egymással rokon jelentésű orvosi kifejezés történetét néhány adattal kívánom gazdagítani. A vizsgált szavak a *csap* és a *kérő*.

A TESz.-ben a *csap*nak a megadott jelentései közül számunkra a következők fontosak: 1. 'folyadékeresztő cső', 2. 'csap alakú tárgy', 3. 'ereszték', 4. 'végbélkúp', 5. 'dugó'. Pápai Páriz a *Dictionarium*-ában azt írja, hogy a „*Tsap, alfelbe-való tsap a' has 3orulásában*”. A 'végbélkúp' jelentésű *csap* a TESz. szerint az *Ars Medicában* fordul elő először a Varjas-féle kiadás 21. oldalán. A jelzett helyen a következő példát találtam: *Ha rettegh almaban [a kisgyermek] [...] Chyapot is chynaly mezből az al feleben, merth az ala vonza az hytwan teyeth* (az eredeti kézirat lapszáma: I. 17a). A szótár által idézett adatban a *csap* 'kúp' jelentése (Brencsán 2006 szerint a *kúp* jelentése: 'a test természetes nyílásaiba helyezendő, a test hőmérsékletén megolvadó gyógyszerforma', amely lehet golyó alakú is, például a fülgolyó és a hüvelygolyó) azonban kérdéses (l. még lejjebb is!). Valóban 'kúp'-ot jelent azonban az AM. I. 4a lapján található *csap*: *Az Gyermökchenek mykor [...] az zeky megh alloth, chyappal megh kel yndytany*.

Biztosan 'kúp'-ot jelent a *csap* a következő későbbi példákban is: *Medicinae variae* 1603 k.: *Hasa kinek megh all. Vegy egy öszue marok soot, mezet, beczi safrant, föld jol erőssen, annak utanna az asztalra tölci hidegh vizet, hoga megh ne ragagion. Tölci reja es tsinaly három tsapot benne* (Hoffmann 1989: 26); Török 1619 e.: *Ki nem ganeolhatik. Bor keöuet, fekete szurkot, egi kis fa olait, egi kis szappant nagi ereössen keöl feöszni, es czapot keöl beleöle czinalni* (Hoffmann 1989: 85); Török 1619 e.: *Megis masfele flastrom. Safran 2 latt, fekete szurok 4 latt, calafonia 8 latt, viaz 8 latt, terpentina 16 latt, galbanum*

1 latt, aramoniacum 1 latt, myrra 1 latt, feier tömien 4 latt, mastix 1 latt. Immar az galbanomot es aramoniakomott megh keöl teörni es eczetbe teönnj. Egi nap tarczad benne, annak utanna teöd az tühöz, hoga megh oluadgion, az utan szürd megh, es uesd bele az füueket: calafoniat, terpentinat, az utan az mastixot, tömient, keuerteön keueried, hoga megh ne egijön. Mikor megh feö, uesd bele az safrant, es teörd iol el benne, annak utanna czinald czapokba, ez leszeön neköd io ir (Hoffmann 1989: 133); uő.: Szürke ir, turos labrol. *Fa olay 2 lat, uiaz 6 lat, terpentina 6 latt, szaruas faggiu 6 lat, tömien 2 lat, mastix 2 lat, egöt temso 2 lat, araniglet 4 lat, lapis kalaminaris 6 lat, camfor 1 lat; Az fa olayt, szaruas faggiut, uiazt ösze keöl oluaztani es az terpentinat, ezöket zep lassu tüznel keöl feözni, hoga ugian megh pösdöllüin, es az utan hoga megh feöne, had hülliön megh, törd erőssen, az töb szörszamoto porul hincz bele mikor törd, utolzor az camfort uesd bele fa olayal, osztan czinali czapokat belöle* (Hoffmann 1989: 152–153); Szentgyörgyi 1619 e.: *Emplastrum uagj erelö.*

Vj uiaz	lott 2
Feier resina	lott 2
Littargiri aurii	lott 2
Gummi	lott 2
Mirha	lott 2
Maxtix	lott 2 ^{1/2}
Oppoponice	lott 4 ^{1/2}
Crispan	lott 2 ^{1/2}
Safranj	lott 2

Az gummit penigh eczetben egi nap, egi eiel aztassad, hoga megh lagiullion, es igen lassan melegicz megh, hoga megh ne egien, es ozton szürd megh, es az tob szerzammal ugj czinald ozue, es czinalj czapot benne, ugj lagittia iol megh (Hoffmann 1989: 191); Szentgyörgyi 1619 e.: *Ganelasrol valo.*

Bor keo
Fekete szurok
Szappan, Gelet
So böuen. Mez

Ezeket erossen kel megh fozni, es czapot benne czinalni (Hoffmann 1989: 192–193); Rác 1780: [Aranyér ellen.] *Végy: egy löt aloet, 6 löt mézet. Föld gyenge tüznel mázos edényben olly sűrűségre, hoga tsinalhass belölle egi-néhány has-tsapot* (Rác 1780: 59 és Orvosságok Nr. 203).

Az Ars Medicában és egyéb forrásokban is azonban a *csapa* vonatkozó példák többsége „gyógyszeres” tampon’ jelentésű: 1577: *Alfelnek lykaban termöth chymokrol [...] chynaly gyapotbol chyapoth, march ebben* [timsó, viasz, sáfrány, édes mandula olaja, izsóp, aloé, tömjén] *es told föl az Alfelben* (AM. I. 198b); 1577: *Vaszart töröy igön aprora. Eokör farknak ky fachart lewewel elegych özwe, march gyapotbol chynalt erös chyapoth bele, nyomd feol az Alfeleben* [a vérzést megállítja] (AM. I. 203a); *Medicinae variae 1603 k.: Orra vere mely embernek megh nem all. Az diszno haiat, ueres köuet egiben kel timporálni, oszton tsapot kel tsinalni benne, egy ruha közze kel tenni, az cziapot kemenien kel tsinalni, oszton az orraban eczer ruhaban kel tenni* (Hoffmann 1989: 43); *Gyógyszerek II. 17. század: Orra vere megh nem all. [...] Az diszno ganailattiat szedven czynalj ket czapot belöle, minemü az orra likaban fer, ugyan azt hincz meg felliül galiczkövel, az utan dugd be vankos ruhaval, megh all* (Hoffmann 1989: 453).

’Tampon vagy dugóféle’ jelentésű a *csap* a következő példában: 1577: *Görögh feyerből es egetöth feyer onbol chynaly hozzu chyapoth, nyomd az alfeleben, meg allattya* [a vért] (AM. I. 202b).

A *csap* jelenthetett ’csap vagy dugasz formájú, a rosszat, a betegséget elszívó szerszám’-ot is, például: 1577: *Ha rettegh almaban* [a kisgyermek] [...] *Chyapot is chynaly mezből az al feleben, merth az ala vonza az hytwan teyeth* (AM. I. 17a); *Beckskereki 1698–1703: Az igen gelyesztáznak csinálj sajtból csapot, kenjék meg vajas mézzel, tegyék az alfeleben bé jól, és mikor kiveszed, magával kihozza az apró gelyesztát. Ezt csudálhatod, ha nem láttál többet* (Hoffmann 1989: 392); *Beckskereki 1698–1703: Ugyan vizkórsagról. Az havasi ugorának tövét ásd meg, faragd csap formán, tedd be az alfeleben, hatalmason szíja kifelé az sok rosz vizet az vizkórságosból* (Hoffmann 1989: 397).

A *csap* olykor olyan szűrő szerszámot is jelenthetett, melylyel a vérzést meg lehetett indítani, például: 1577: *Dyzno kenyerek gyökerebeol chynaly hozzu chapot, nyomd feol az Alfeleben, el yndyttia* [a vérzést] (AM. I. 202a).

A következő példában a *csapos* jelentése ’fisztulás, sipolyos’: *Török 1619 e.: Iz uizröl* [az ízvíz vagy ínvíz a régi nyelvben főként a ’sérült, gyulladt ízületi sebből folyó váladék’-ot jelentette, ritkábban azonban az ’üzületi gyülem’-et is; vö. Keszler–Kaán 2006: 60–62], *az meli seb czapos* (Hoffmann 1619 e. 106) stb. Ebből következik, hogy a *csap* ’fisztula, sipoly’ jelentésű is lehetett.

A *csappal* rokon jelentésű volt ebben a korban a *kérő* ’sebre vagy sebbe való tépés, tapasz, tampon’ szó. (A *tampon* egyébként későbbi átvétel a franciából [vö. Tótfalusi 2005]; *Magyary-Kossa* (1929, II: 261) a *kérőre* az első adatot 1536-ból találta az Országos Levéltárban a Nádasy-levelek között: *Azt hol azt irod hog’ immar nem kezd kereo iarni az ferko kelesebe, en azon czodalok, hog’ eddighis iart.*) Sem a

kérőt, sem a *tampon*t azonban sem a TESz., sem az EWUng. nem említi. Pápai Páriz Dictionariumában a magyar–latin részben a következőt találjuk: *Kérő a’ sebben. Linamentum, Turunda, Tomentum*. A latin–magyar részben a latin kifejezéseknek a tamponhoz közel álló jelentései: ’kötni való, töltetni való’. Brencsán szerint (2006) a *ligamentum* ’töltelék’-et jelent. Uő. a *tampon*ról azt írja, hogy ’géz- vagy vattadugasz’. Mindezeket, valamint a régi példákat összevetve, a *kérő* jelentése a régi magyar orvosi nyelvben ’tamponféle’ lehetett. Azért tamponféle, mert a régi adatok tanúsága szerint hol valóban az volt a szerepe, hogy valamilyen nedvességet felszívjon, felitasson; hol a gyógyszer bevitelének eszköze volt (akárcsak a *csapnak*).

Példák ’tampon’ jelentésű *kérőre*: *Beckskereki 1698–1703: Az kinek orra vére jár felette igen. Gyapotat márts tentában, csinálj kerőt az orrában, mely orra lyukat megteli, menten megáll* (Hoffmann 1989: 381); *Beckskereki 1698–1703: süly. Csinálj kérott csap formán, tedd bé az alfeleben jól, meg mást is, ottan ismét változtasd egymás után* (Hoffmann 1989: 401).

A *kérő* ’gyógyszeres tampon’-t jelent: *Medicinae variae 1603 k.: [Sanguinem naris sistens] Az baracziknak az maguaban töröy megh niolczat, ted erős eczetben, faraghy körmöt bele, egi kerot kel tsinalni, ezt kel az orraban tenni* (Hoffmann 1989: 23); *Török 1619 e.: Az kinek orra uere iar. Törj megh niolcz baracz magot, teöd ereös eczetben, faragy kormot belé, czinali kereöt belöle, teöd az orra likaban ket feleöl* (Hoffmann 1989: 80); *Török 1619 e.: [franczurol es köszuenről] [...] Saitalan hay, glit, mirrha, egenleö mertekkel eggiüt, temso ket anni, mint annak eggik, egi keues camfor, görög feier, terpentina egi keues, rosa olaj egi keues, ezeöket teörd egibe, es ha sebe leszöön, tegi eböl ires ruhat, ha penig lika uagion, keröt czinalni uele, altalan fogua meg giogiul* (Hoffmann 1989: 81–82); *Török 1619 e.: Iz uizreöl. Veöd az czerfanak heat, feöd megh tiszta uizbe, ues egi kis temsot kezöibe, annak utanna egeöt borral feöd megh az kenkeöuet, ezeökkel elegicöz össze, ugi leöied ficzkandoual, es annak utanna az timsoual az keröt porozd megh giöngen, azt teöd bele, megh all. Auagi. Az giliszta olayal banial uele, az keröt is abban marczad, s megh giogiul* (Hoffmann 1989: 93); *Török 1619 e.: Iz uizreöl. Keres egi marok gilisztat, mosd meg erőssen uizbe, annak utanna töd egi szep mazos pögerebe, ues egi keues kenkeöuet es temsot bele, az utan tölcz egi keues egöt bort bele, töd az tüzhöz, az gilisztanak osztan leue leszöön, azzal leöd az sebeöt, kibeöl az iz uiz iar, ruha mohotis szaggas, es azt marcz az löues utan az uizbe, meg az kereötis teöd ugi az sebbe, meg allattia* (Hoffmann 1989: 138); *Szentgyörgyi 1619 e.: Az kinek orra uere megh nem allana. Keres kormot, keues beöreök magot, dizno ganeiat, tolcz egi keues eczetet hozzáia, es azokat tord iol özüe, es czinalj kerot, es kend rea azokat, es told az orraban az kerot [...] megh all az orra uere* (Hoffmann 1989: 196); *Orvosságoknak rendszedése. XVII. század: Iz uizrüül. Az kénküvet megh köl törnj, szitalnj, és az mely seb essék az emberen, az kibul az uiz jar, ha kéro megien bele, tehát az kérott megh köl kennj tikmonjnial, és az kénkövet*

rea köl hintenj, és meghal az iz uiz (Hoffmann 1989: 472); Miskólczy: *Az arany-ér [...] ennek ellene áthatni ilyen Orvosságokkal. Sangv: Draconis, Aloe, Olibanum, Bolus Armen, Lapis haematitis [...]. Tyukmony fejeivel öszve-kevertessék és Nyúl szörbül tsinált kérékkel kell applicálni és ezzel mególtalmazni* (1742: 238–239).

Az alábbi példában bizonytalan, hogy a *kérő* 'tampon'-t vagy csupán 'kötés'-t jelent-e: Szentgyörgyi 1619 e.: *Iz uiz allatasroll. Kemenien fozd megh az tikmoniatt, ued ki az szekit, azald megh az feierit, tord megh mosarban, czinald citrium koziben, es kend megh az kerott uele, euel kossed* (Hoffmann 1989: 204).

Török 1619 e.: *Seb nitasrol ualo szerszam. Szep kenier bel legiön, teöd mosarba uessön merkuriumot keözibe, es miniomot, es három fele szerszamat erőssen egibe keöl teörni, az utan czinali keröt belöle, teöd az sebre, es meg nittia az sebeth, az kereoth, az kit czinalsz, megh keöl szaraztanj* (Hoffmann 1989: 153); Miskólczy: *A Fistulák gyógyításához négy Intentio kívántatik. 1. A' fistulaknak lyukai kérével megtágtassanak, metélések vagy étetések által* (1742: 342).

De jelenthetett a *kérő* olyan tágitó eszközt is, amelynek segítségével könnyen ki lehetett venni egy idegen testet, illetve jól fel lehetett tártani a sebet, például: Török 1619 e.: *Az kibe goliobis uagion. Aszu repabol czinali kereöt, harmad napig allion az likaba, osztan mind golobisostul ki iü* (Hoffmann 1989: 147); Szentgyörgyi 1619 e.: *Az puska goliobis ki uetelireoll. Azzu repabol czinalj egj kereot, es teöd oda, az hol be ment az goliobis, allion benne az kereo harmad napigh, es az utan ued ki, mind goliobisostul ki ieo az kereon* (Hoffmann 1989: 201); Becskereki 1698–1703: *Az kiben puska golyóbis vagyon, arról való remedium. Asszú répából csinálj kéréit, és tedd oda, az hol az golyóbis bément, és álljon benne harmad napig, azután vond ki, az golyóbis is kijű vele szépen* (Hoffmann 1989: 405).

Összefoglalva. A *csap*nak orvosi szakszóként való használata szokásos volt a XVI–XVII. században. Jelentése lehetett 'kúp, gyógyszeres tampon, szívó hatású, kúp formájú szer, szűrő eszköz', sőt 'sipoly' is. A szó először az Ars Medicában fordult elő. – A *kérő* első előfordulása 1536-ból való; és a szónak a XVII–XVIII. században igen gyakori volt a használata. A szó jelentése főként 'gyógyszerrel átitatott tampon (esetleg kötés?)' volt, de jelenthetett 'szűrő, tágitó eszköz'-t is (de mindkét szó előfordulásai között vannak olyanok, amelyeknél a szó pontos jelentését nehéz megállapítani). Az adatok tanúsága

szerint tehát a *csap* és a *kérő* jelentései között vannak közösek ('gyógyszerrel átitatott tampon', 'szűrő, tágitó eszköz'), és vannak különbözőek is. – Az, hogy két orvosi szó jelentése régen hasonló volt (például *íz, ín; egér, pecsenyés hús*), sőt az is, hogy egy szó többféle betegséget vagy testrészt is jelenthetett (például: *fene, süly*) nem volt ritkaság a régi orvosi nyelvben, részben ezért nehéz néha a pontos jelentések tisztázása.

IRODALOM

- Apáczai Csere János 1658. *Magyar Enciklopaedia*. Utrecht. – Hasonmás kiadás. 1975. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest.
- AM. 1577.= Lentsés György: *Ars Medica*. Varjas Béla (kiad.): XVI. századi magyar orvosi könyv. Sárkány Nyomda, Kolozsvár.
- Becskereki Váradi Szabó György 1698–1703. *Medicusi és borbélyi mesterség*. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 341–434.
- Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1994. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen I–II*. Akademisches Verlag, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1967, 1970, 1976. *A magyar nyelv történeti etimológiai szótára* (TESz.) I., II., III. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Brencsán János 2006. *Orvosi szótár*. Medicina Könyvkiadó Rt., Budapest.
- EWUng. L. Benkő Loránd (Hrsg.) 1993–1994.
- Gyógyszerek II. 17. század. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 447–57.
- Hoffmann Gizella (szerk.) 1989. *Medicusi és borbélyi mesterség. Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből*. Szeged. József Attila Tudományegyetem.
- Magyar-Kossa Gyula 1929. *Magyar orvosi emlékek II*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest.
- Keszler Borbála – ifj. dr. Kaán Miklós 2006. *Íz, ízvíz. Magyar Orvosi Nyelv 2*: 60–2.
- Máriássy János 1614–1635 k. Egy néhány rendbeli lóorvosságok és más orvosságok. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 53–75.
- Medicinae Variatae 1603 k. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 12–52.
- Miskólczy Ferenc 1742: *Manuale chirurgicum, avagy chirurgiai úti-társ*. Győr, Streibig János Gergely.
- Orvosságoknak rendszedése. XVII. sz. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 460–495.
- Pápai Páriz Ferenc 1690. *Pax Corporis*. Kolozsvár.
- Rác Sámuel 1780. *Orvosi tanítás II*. Budán, A' Királyi Universitasnak Betűivel.
- Szentgyörgyi János 1619 e. Testi orvosságok könyve. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 173–210.
- TESz. L. Benkő Loránd (szerk.) 1967, 1970, 1976.
- Tótfalusi István 2005. *Idegenszó-tár. Idegen szavak értelmező és etimológiai szótára*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Török János 1619 e. Orvoskönyv. Lovak orvoslása. In: Hoffmann Gizella (szerk.) 1989: 77–172.